

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ТОМ • 1

ЗАГАЛЬНА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

За редакцією професора, доктора медичних наук Г. Я. Пилягіної

NK
PUBLISHERS

Вінниця
НОВА КНИГА
2020

УДК 159.97:616.89(075.8)

М42

*Рекомендовано вченою радою НМАПО імені П. Л. Шупика
як підручник для студентів вищих медичних навчальних закладів
(протокол № 5 від 10.06.2020 р.)*

Колектив авторів:

Г. Я. Пилягіна, О. О. Хаустова, О. С. Чабан, К. В. Аймедов, Ю. О. Асєєва, О. П. Венгер, Н. О. Дзеружинська, О. В. Зубатюк, В. Д. Мішиєв, В. Ю. Омельянович, О. Г. Сиропятов, С. А. Чумак.

Рецензенти:

Напрєско Олександр Костянтинович, доктор медичних наук, професор, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, завідувач кафедри психіатрії та наркології.
Гринєвич Євгенія Геннадійовна, доктор медичних наук, професор, Національна медична академія імені П. Л. Шупика, професор кафедри загальної, дитячої та судової психіатрії і наркології.

М42 **Медична психологія** : в 2-х т. Т. 1. Загальна медична психологія / [Г. Я. Пилягіна, О. О. Хаустова, О. С. Чабан та ін.] ; за ред. Г. Я. Пилягіної. – Вінниця : Нова Книга, 2020. – 288 с.

ISBN 978-966-382-850-3

Підручник “Медична психологія” складається з двох томів. У 1-му томі підручника висвітлені основні розділи загальної медичної психології. В ньому представлені розділи, які присвячені основним питанням щодо предмету та завдання медичної психології, короткого історичного нарису її розвитку, психічної діяльності та психічним процесам, нейропсихології, психології особистості й поведінки, віковій психології, видам і методам дослідження та медико-психологічної допомоги.

Даний підручник відповідає навчальним планам та програмам з медичної психології додипломного та післядипломного рівнів освіти та надає можливість набути знання впродовж навчання за цією спеціальністю.

Призначений для студентів медичних вищих навчальних закладів, інтернатури, магістратури та спеціалізації з медичної психології, а також для безперервного професійного навчання в межах післядипломної освіти.

УДК 159.97:616.89(075.8)

ISBN 978-966-382-850-3

© Колектив авторів, 2020

© Нова Книга, 2020

Зміст

Колектив авторів	6
Передмова	7
1. Медична психологія, її предмет та завдання. Організація медико-психологічної допомоги населенню	8
1.1. Предмет та завдання загальної та медичної психології. Роль психології у професійній діяльності медика (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	8
1.2. Основи організації медико-психологічної допомоги та сучасний стан медико-психологічної служби в Україні (Г. Я. Пилягіна)	10
2. Короткий історичний нарис розвитку медичної психології (О. С. Чабан, О. О. Хаустова, Г. Я. Пилягіна)	17
3. Психічна діяльність та психічні процеси	24
3.1. Загальна характеристика психічної діяльності (Г. Я. Пилягіна)	24
3.1.1. <i>Поняття психіки, її функцій, психічної діяльності та її явищ</i>	24
3.1.2. <i>Процес психічної діяльності. Вищі психічні функції</i>	26
3.1.3. <i>Загальна характеристика психофізіологічної основи вищих психічних функцій. Сигнальні системи ЦНС</i>	29
3.2. Окремі психічні процеси психічної діяльності (вищі психічні функції)	33
3.2.1. <i>Відчуття</i> (Г. Я. Пилягіна)	33
3.2.2. <i>Сприйняття</i> (Г. Я. Пилягіна)	37
3.2.3. <i>Увага</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	40
3.2.4. <i>Мислення</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	43
3.2.5. <i>Уявлення і уява</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	48
3.2.6. <i>Мова та мовлення</i> (Г. Я. Пилягіна)	50
3.2.7. <i>Пам'ять</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	55
3.2.8. <i>Емоції та почуття</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	60
3.2.9. <i>Психомоторна активність</i> (Г. Я. Пилягіна)	68
3.2.10. <i>Воля та вольова діяльність</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова, Г. Я. Пилягіна) ..	74
3.2.11. <i>Інтелект</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова, Г. Я. Пилягіна)	79
3.2.12. <i>Свідомість та самосвідомість</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	83
4. Нейропсихологія (Г. Я. Пилягіна)	90
4.1. Історія розвитку та сучасна нейропсихологія	90
4.2. Понятійний апарат нейропсихології	95
4.3. Методи дослідження та діагностики порушень вищих психічних функцій у нейропсихології	98
5. Психологія особистості	106
5.1. Особистість. Структура, розвиток та здібності особистості. Я-концепція. Гармонійні і дисгармонійні особистості (К. В. Аймедов, Ю. О. Асеева)	106
5.2. Темперамент і характер (К. В. Аймедов, Ю. О. Асеева)	116
5.3. Механізми психологічного захисту особистості (Г. Я. Пилягіна, С. А. Чумак) ..	124

6. Психологія поведінки та соціальної активності	133
6.1. Поведінка: її чинники, елементи та наукові напрямки її вивчення (Г. Я. Пилягіна)	133
6.2. Особистісна та соціальна активність і соціальна діяльність (Г. Я. Пилягіна) ..	137
6.3. Поведінка в міжособистісних взаєминах (К. В. Аймедов, Ю. О. Асеева)	140
6.4. Долаюча поведінка (Г. Я. Пилягіна)	147
7. Вікова психологія	153
7.1. Загальні положення про вікову психологію (Г. Я. Пилягіна)	153
7.2. Загальна характеристика психічного розвитку і формування людини (О. П. Венгер)	155
7.3. Психологія окремих вікових періодів (О. П. Венгер)	162
7.3.1. Психологія дитинства і дорослішання	162
7.3.2. Психологія старіння	168
8. Методи дослідження в медичній психології	172
8.1. Загальні підходи у проведенні досліджень у медичній психології (Г. Я. Пилягіна)	172
8.2. Окремі методи дослідження, що застосовуються в медичній психології	176
8.2.1. Психологічна керована бесіда, психологічне, клінічне інтерв'ю (О. П. Венгер)	176
8.2.2. Анамнестичний метод дослідження (В. Д. Мішиєв, В. Ю. Омелянович) ..	183
8.2.3. Методи експериментально-психологічного дослідження (Н. О. Дзеружинська, О. Г. Сироп'ятов)	188
8.2.4. Методи дослідження психічних процесів та станів (Н. О. Дзеружинська, О. Г. Сироп'ятов)	193
8.2.5. Методи експериментально-психологічного дослідження особистості, темпераменту і характеру (В. Д. Мішиєв, В. Ю. Омелянович)	202
9. Види і методи медико-психологічної допомоги	215
9.1. Загальні уявлення про види і методи медико-психологічної допомоги (Г. Я. Пилягіна)	215
9.2. Психологічне консультування (Г. Я. Пилягіна)	217
9.3. Медико-психологічна корекція (Г. Я. Пилягіна)	221
9.4. Психотерапія. Основні форми, напрями та методи	225
9.4.1. Загальне уявлення про психотерапію. Основні етапи історії її розвитку як науки (Г. Я. Пилягіна, С. А. Чумак)	225
9.4.2. Основні фактори дії психотерапії та форми її застосування: індивідуальна, групова та сімейна (Г. Я. Пилягіна, С. А. Чумак)	229
9.4.3. Психодинамічний напрям у психотерапії: класичний психоаналіз З. Фреїда, аналітична психологія К. Г. Юнга (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк)	235
9.4.4. Когнітивно-поведінковий напрям у психотерапії та його провідні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк)	240
9.4.5. Сугестивний напрям у психотерапії та його основні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк, С. А. Чумак)	246

9.4.6. Екзистенціально-гуманістичний напрям у психотерапії та його основні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк, С. А. Чумак).....	253
9.4.7. Напрямок тілесно-орієнтованої психотерапії (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк).....	264
9.4.8. Напрямок арт-терапії та його основні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк).....	268

3. Дайте визначення.
4. Що таке довільна і мимовільна уява?
5. Які особливості має дитяча уява?
6. Дайте визначення і сутність мрії.

3.2.6. Мова та мовлення

Г. Я. Пилягіна

Мова — система звукових і графічних знаків, яку використовують люди-на і людство як найважливіший засіб спілкування і пізнання дійсності.

Природа утворення мови як системи знаків спілкування має психофізіологічний базис і властива не тільки людині, а й багатьом живим істотам (тваринам, птахам). Але використання в мові уяви, абстрактного і наочно-образного мислення притаманне лише людині.

Походження мови як основного засобу міжлюдського спілкування викликає суперечки з часів стародавнього світу. Так, Платон стверджував, що спілкування можливе, оскільки мова представляє ідеї та концепції, які існують незалежно від мови та існували до неї. На думку Л. С. Виготського, мова та мовлення як прояв довільності людської психіки породжені спілкуванням людей у процесі спільної праці, суспільного та культурного розвитку людства.

І дотепер основними питаннями щодо мови як мовлення у світі спілкування людства є наступні:

1. Яка природа значення чогось

у мові (понять, ідей, образів тощо)?

2. Як створюються та відтворюються відносини між реальністю і мовою?

3. Які відбувається процес мовлення з використанням мови?

4. Як відбувається розуміння мови окремою людиною або поєднаною кількістю людей?

Психофізіологічна основа мови, як і інших ВПФ, має центральний та периферичний апарати. Центральний апарат мови — це центри головного мозку (мовні аналізатори, або “центри мови”), що знаходяться у кіркових відділах слухового, рухового й зорового аналізаторів. Зазвичай мовна функція виконується лівою півкулею великого мозку.

З точки зору нейро- та психофізіології розрізняють три **форми мови**: слухову, зорову та кінетичну (мовленневу, письмову, жестів). І реалізація кожної з них забезпечується функціонуванням відповідного аналізатора. Слухова мова (імпресивне мовлення), завдяки звуковому потоку, розділяється на слова або інші звукові по-

еднання (її елементи), кожен з яких утримується в короткостроковій пам'яті близько 0,01 секунди з подальшою консолідацією слів у поняття та фіксацією інформації у довгостроковій пам'яті. Нейрональна основа цього аналізатора розташована у задній частині верхньої скроневої звивини (слуховий центр Верніке), і при його ураженні втрачається здатність розуміти зміст слів. Кінетична мова (експресивне мовлення) представлена в задніх відділах нижньої лобової звивини (центр мови Брока), де знаходиться центр артикуляції та мови. Його пошкодження зазвичай призводить до втрати можливості мовлення. На присередній поверхні потиличної ділянки знаходиться центр зорової мови, який відповідає за розуміння письмових знаків (будь-якого тексту). Його пошкодження викликає втрату здатності впізнавати написане.

У психології, лінгвістиці й мовознавстві психофізіологічний та експресивний компонент мовлення позначають як пасивну і активну мову. Пасивна мова (імпресивна) — це психічний процес сприйняття й розуміння чужої активної мови. Активна мова (експресивна) — це власне мовлення, психічний процес вираження інформації (усної або письмової) іншим особам.

Загальна психофізіологічна лівосторонність мови (домінування нервових центрів лівої півкулі мозку) пов'язана з процесом праці, який людина реалізує переважно правою рукою — переважання "правшів" серед людства, що сприяло розвитку й активності саме центрів, які перебувають у лівій півкулі з перехрестям півкульних нервових шляхів.

До периферичного апарату мови відносять: гортань, м'яке піднебіння, язик, голосові зв'язки, дихальний апарат. У письмовій мові беруть участь також м'язи рук.

Структура мови, її побудова в ієрархічній співвіднесеності, складається з послідовного багаторівневого розташування мовних одиниць: звуки утворюють частини слова, з яких у свою чергу складаються слова, а з них — речення, котрі своєю чергою перетворюються у мовний потік або текст.

Розрізняють наступні функції мови: номінативна (полягає в позначенні суті предметів і явищ; інформаційна (забезпечує процес пізнання, збирання, накопичення та збереження інформації в процесі діяльності); когнітивна (реалізується у спогадах, роздумах, підготовці до усних висловлювань чи формуванні письмового тексту тощо); емотивна (реалізує особистісне вираження людини у спілкуванні, а також у творчості чи дискусійному мовленні); комунікативна (забезпечує передачу змісту інформації, знань, відносин, почуттів, а також загального самовираження особистості).

У сфері спілкування провідною функцією є комунікативна, бо вона є основою мовлення.

Мовлення — це процес вербального контактування, спілкування людей між собою за допомогою мови (мовних знакових одиниць: слів, речень, тексту), а також створення та передача будь-якої інформації за допомогою засобів масової інформації (газети, радіо, телебачення, інтернет). У мовленнєвому контактуванні беруть активну участь також невер-

бальні засоби (міміка, жести, поза). Синонімами мовлення є мовленнєва діяльність, яка поєднує в собі процеси "говоріння" і "слухання – розуміння", які доповнюють один одного і є посередниками у переході від системи мови до мовленнєвих текстів. За ідеями Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835), сутність мовленнєвої діяльності – це взаємозумовлене поєднання окремих фаз формування мовлення (перша – звукова зашифровка власної думки людиною, а інша, протилежна за напрямом, – процес дешифрування і наступного відтворення думки), яке спирається на знання мови та особистий досвід людини.

Мовлення реалізує всі виражальні можливості мови, це активний психічний процес та результат цієї діяльності людини, тому воно завжди мотивоване, тобто викликане обставинами і має певну мету.

Якщо мова як ВПФ є стабільною, сталою функціональною системою з тенденцією до консервативного збереження набутого, то мовлення більш пластичне з точки зору відхилень, помилок і формування нових слів, особливо в усному мовленні. Воно зберігає діалектні та індивідуальні особливості людей. Саме ця особливість мовлення, будучи реалізацією мови, є підґрунтям для породження жаргону або сленгу певних соціальних прошарків, до якого, зокрема, належить і професійний сленг у всіх фахах. Такі жаргонні слова, професіоналізми або деякі аббревіатури часто набувають розповсюдження і входять до основного мовного словника популяції чи набувають міжнародного поширення.

Виходячи з філософського погляду, між мовою і мовленням є суттєва різниця: так, мова – це категорія сутності і загального, мовлення – виконує роль явища та окремого мовлення завжди може бути оціненою людиною чи певною кількістю людей (як художнє, правдиве, агітаційне, лицемірне тощо), тоді як мова не піддається подібній оцінці – вона є невід'ємною частиною існування людини.

Із психофізіологічної точки зору мовлення як компонент ВПФ (мови) входить до функціональних надсистем психічної діяльності, які включають до своєї активності багато інших ВПФ – це насамперед мислення, пам'ять і свідомість, а також сприйняття та емоції. Передусім, процес породження мовлення тісно переплітається з процесом породження чи формулювання думки людиною, утворюючи єдиний мовно-мисленнєвий процес, який здійснюється за допомогою механізмів мовленнєвого мислення.

До центрального аналізатора мовлення (як усного, так і писемного) входять усі мовленнєві центри мозку, які керують всіма мовленнєвими актами, а також сприйманням мовних (писемних) сигналів і мовною пам'яттю. Периферичний апарат мовлення забезпечує механізм говоріння – це рот, ніс, гортань, голосові зв'язки, м'яке піднебіння, рухома нижня щелепа, губи, язик, легені. Але також він забезпечує механізм слухання (прийому акустичних сигналів, або аудіювання) – це зовнішнє та внутрішнє вухо; та ще й письма, для якого людина використовує очі (орган зору) і кін-

цівки (безумовно, руки як орган написання, але й частково — ноги і тіло для опори під час писання).

Позаяк мовлення — це і процес мовлення, і результат мовленнєвої діяльності: будь-який текст (усний, письмовий) або навіть мисленнєва активність ("тест думок"), то воно поділяється на внутрішнє й зовнішнє мовлення.

Внутрішнє мовлення (або внутрішня мова) є внутрішньоособистісним процесом, воно безпосередньо не спрямоване на спілкування з іншими, але виконує роль формування плану поведінки людини. Воно беззвучне, хоча є внутрішньою мовою, а також більш згорнуте, ніж зовнішнє. Але його якість (змістовність, зв'язність, зрозумілість) залежить від характеристик мислення, емоційності, інтелекту й самосвідомості людини.

Зовнішнє мовлення має чотири види: говоріння, аудіювання, письмо та читання. Перші два належать до усного мовлення, а два останніх — до письмового або писемного мовлення.

Усне мовлення виникло природним шляхом на початку людського розуму. Очевидно, що звукове мовлення стало переважати у спілкуванні людей з огляду на його переваги як універсального засобу контактів на невеликій відстані. Говоріння як невід'ємний компонент усного мовлення є озвученням думки людини, що як психофізіологічний процес здійснює кодовий перехід з мисленнєвого рівня (з коду внутрішнього мовлення) на звуковий рівень (фонетичний чи акустичний код). Аудіювання — це зворотний процес розкодовування від акустичного коду (слів, тексту, що

спринається людиною) на код внутрішнього мовлення, мисленнєвого рівня (розуміння почутого, думання).

Усне мовлення може бути діалогічним або монологічним.

Діалог (розмова) — це безпосереднє спілкування або обмін змістовною інформацією між двома і більше особами. Діалог дає можливість вираження або уточнення думок мовця, що відображає його відношення до предмета розмови. Якість і змістовна сутність, результативність мовного діалогу залежать від спрямованості подання інформації партнерами один одному. Важливою вимогою якісного діалогу є повага до суверенності висловлювань кожного з учасників діалогу, свідомі ідентифікація їх зі своїми думками і почуттями, а також природне співпереживання висловлюванням співрозмовника (емпатія), що дуже важливо в міжособистісному спілкуванні людей, близьких один одному, або при професійному контакті психолога, психотерапевта чи лікаря будь-якого фаху.

Крім діалогічної, існує монологічна мова. Монолог — це зв'язна словесна інформація, передана однією особою (розповідь, доповідь, лекція, виступ). Монолог повинен мати зв'язність, послідовність і, бажано, доказовість думок, яким надається розгорнута й більш закінчена форма, ніж у діалозі. Емоційна скоромовка, обмовки, аграматизми в монологі виступають більш відкрито, тому що не можуть бути приховані або згладжені ситуацією взаємного спілкування.

Якість міжособистісного спілкування залежить від культури мови, яка визначається обсягом активного слов-

ника, дикцією, семантичною структурою мови, майстерністю передачі змісту, а також іншими особливостями поведінки людини, а саме – такими паралінгвістичними властивостями, як інтонаційність мовлення, тембр голосу, міміка, жести тощо.

Писемне мовлення – це письмове вираження думки або читання тексту. Воно є процесом, спрямованим на перекодування змісту думки з коду мислення на літерний, ієрогліфічний або інший графічний код у вигляді письма. Писемне мовлення (письмова мова) з'явилося пізніше усного, воно пройшло шлях від образних значків до буквено-словесного, ієрогліфічного або іншого знакового (у давнині) вираження думок різними мовами. Письмова мова дозволяє людині прилучитися до світової культури, дає простір творчій уяві людини, сприяє розвитку її мислення.

Письмо як процес, подібно до усного мовлення, має декілька стадій: підготовку, формування висловлювання на внутрішньому мисленому рівні; перекодування мисленого рівня висловлювання до внутрішнього письмового образу і останнє – запис як накреслення потрібних графічних знаків за орфографічними правилами певної мови.

Інший вид письмового мовлення – це читання (вголос і про себе). Процес читання – це також кодовий перехід з графічного коду (надруко-

ваного чи написаного тексту), завдяки зоровому апарату, на акустичний (звичай людина проговорює про себе прочитаний текст) і одночасно – на код мислення. У варіанті голосного читання до цього процесу долучається ще й блок вимови прочитаного (говоріння). Тільки після цього прочитане усвідомлюється і через механізм короткострокової пам'яті переводиться до довгострокового запам'ятовування.

Мовленнева діяльність при здійсненні основної своєї функції – комунікативної – реалізується в одному з трьох можливих варіантів:

- індивідуально-регулятивна функція: вплив на інших людей у вигляді індивідуальних прохань, спонукань, наказів, переконань, вимог тощо;
- колективно-регулятивна функція: вплив на численну кількість людей, котрий реалізується в умовах “масової комунікації” і не має зворотного зв'язку, або коли на них впливає будь-яка особистість безпосередньо (наприклад, агітаційне ораторське мовлення на зборах, мітингах тощо), або з використанням засобів масової інформації (газета, радіо, телебачення, інтернет);
- саморегулятивна функція: планування власної поведінки завдяки внутрішньому мовленню.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке мова? Що таке мовлення?
2. Які є концепції щодо походження мови?